

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ ХАРКІВСЬКОЇ
ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

ОКЗ «ХАРКІВСЬКА ОБЛАСНА БІБЛІОТЕКА ДЛЯ ДІТЕЙ»

*Бій під Крутами –
подвиг в ім'я України*

*Методико-бібліографічні матеріали
до 100-річчя бою під Крутами*

ХАРКІВ • 2018

УДК 94(477)''1917/1918''(072)(01):024
Б-59

Бій під Крутами – подвиг в ім'я України: методико-бібліографічні матеріали до 100-річчя бою під Крутами / ОКЗ «Харківська обласна бібліотека для дітей»; уклад. Д.А.Бродяк. – Х., 2018. – 46 с.

Матеріал підготував:

Бродяк Д. А.

Редактор:

Загrevська С. М.

Комп'ютерний набір:

Комп'ютерна верстка:

Должек Н. Ф.

Відповідальний за випуск:

Трохименко Г. В.

© ОКЗ «ХАРКІВСЬКА ОБЛАСНА БІБЛІОТЕКА ДЛЯ ДІТЕЙ»

bibl.kharkiv.ua

bibliomiste4ko.kharkiv.ua

Історію пишуть не чорнилами, а кров'ю, бо чорнила із плином часу вицвітають на сторінках підручників, а кров – всотується в землю, зрощуючи життя.

Саме таким днем у новітній історії України стало 29 січня (за старим стилем 16 січня) 1918 року, коли кілька сотень синів України зійшлися в запеклому герці з ворожою російсько-більшовицькою армією. Цей день – день пам'яті про героїчний подвиг і звитягу в ім'я України та її незалежності і водночас день скорботи й туги про найкращих її синів. Зимового кривавого дня під станцією Крути, що на Чернігівщині, на захист Української Народної Республіки в розпал революційного зламу 1917-1921 років добровільно стали київські студенти, гімназисти та юнаки військової школи. Жменька сміливців виступила проти навали більшовицьких загонів.

День пам'яті Героїв Крут на державному рівні відзначається згідно з розпорядженням Президента України «Про вшанування пам'яті Героїв Крут» від 24.01.2003 року № 12/2003-рп. та продовжено Указом Президента України «Про відзначення 90-ї річниці подвигу Героїв Крут» від 25.10.2007 року №1014. Наразі це вкрай актуально, оскільки 2017 рік оголошено Роком Української революції 1917-1921 років, а у 2018 році відзначається 100-річчя бою під Крутами. Заходи щодо цих дат регламентуються розробленим Кабінетом Міністрів України проектом розпорядження «Про затвердження плану заходів з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917-1921 років та вшанування пам'яті її учасників на період до 2021 року».

З нагоди 100-річчя бою під Крутами дитячим бібліотекам радимо провести такі заходи:

– у день бою під Крутами долучиться до урочистих громадських заходів, покладення квітів до пам'ятників і пам'ятних знаків, пов'язаних з подіями Української революції 1917-1921 років;

– організувати віртуальні екскурсії;

– оформити книжкові виставки, перегляди, тематичні експозиції, присвячені бою під Крутами;

– провести бесіди, години історичних роздумів, години вшанування, години пам'яті, уроки історичної правди, історичні розвідки, інформ-досьє, відеоуроки з обговоренням, усні журнали, вечори-реквієми, історичні читання:

- «Крути: подвиг і трагедія»
- «Крути: мужність і біль України»
- «Крути – символ українського патріотизму»
- «Крути – символ Визвольних змагань»
- «Над Крутами вічність у сурми сурмить»
- «Герої Крут – наша слава, наша історія»
- «На Аскольдовій могилі – український цвіт»
- «Шлях на Голгофу слави»
- «На Аскольдовій могилі поховали їх...»
- «Довічна слава героям Крут»
- «Лицарський подвиг юних українців»
- «Крути: історичні події в поетичному слові»

На шляху до легенди

Здавалося б, майже століття минуло, чимало питань розглянуто, чимало фактів досліджено, передусім щодо Визвольних змагань 1917-1921 років можна достеменно відтворити картину того, що справді сталося, але навколо феномену бою під Крутами ще й досі точаться запеклі дискусії.

Які ж події передували тому страшному дню.

Українська революція на середину січня 1918 року пододала досить довгий, складний і загалом результативний шлях. Під керівництвом Центральної Ради – головного осередку національно-визвольного руху – великий народний ентузіазм, прагнення нації до всебічного відродження вдалося втілити в реальні досягнення. Ще за часів Тимчасового уряду Росії, усупереч величезній протидії останнього, Україна отримала автономію. 7 листопада 1917 року III Універсалом Центральної Ради в Києві було проголошено створення Української Народної Республіки. Однак політика УНР помітно суперечила курсу нового революційного уряду колишньої Російської імперії – ленінському Раднаркому, який був сформований після Жовтневого перевороту 1917 року.

Незважаючи на те, що ще на початку грудня 1917 року два уряди перебували у стані війни (*ленінський «Маніфест до українського народу» з ультимативними вимогами до Української ради й негативна відповідь на нього Центральної Ради*), конфлікт близько місяця протікав мляво, зводився більше до пошуку шляхів виходу з кризи дипломатичними методами. Але після I Всеукраїнського з'їзду Рад у Харкові (11-12 грудня 1917 року), проголошення України радянською республікою, після оформлення в країні двох центрів влади, які не лише не визнавали один одного, а виявляли неприховану ворожість, стало очевидним: воєнне зіткнення неминуче.

Прибічники соціалістичної революції в Україні розраховували на військову допомогу з боку Радянської Росії. Ця допомога почала надходити з середини грудня. За підрахунками фахівців (цифри легко підтверджуються архівними документами), в

Україну з Росії на січень 1918 рік прибуло 32 тис. червоногвардійців та зведених у загони революційних солдатів. Події на сході й півдні України розвивалися дуже стрімко й виявилися загалом сприятливими для сил соціалістичної революції. Усе це дало змогу більшовикам паралельно з розгромом отамана О.Каледіна на Дону реалізувати план походу й на Київ – столицю УНР.

Із січня 1918 року з Харкова у напрямку Полтави під командуванням М.Муравйова вирушив зведений загін із червоногвардійців міста, червоних козаків В.Примакова і одного бронепотяга – всього 700 бійців. Того ж дня у тому ж напрямку вирушив загін катеринославських, донецьких і московських робітників під командуванням П.Єгорова. З 1200 вояків 450 були донецькими червоногвардійцями під командуванням Д.Жлоби. Паралельно у напрямку Києва почався рух інших загонів, що спішно формувалися. Загальна кількість військовиків, які брали участь у поході на Київ, була трохи більшою за шість тисяч, хоча їх назвали Східним фронтом, а його головнокомандувачем призначено полковника М.Муравйова.

На жаль, навколо сил Центральної Ради наприкінці 1917 року – на початку 1918 року створювався справжній вакуум. Не в змозі владнати селянське, робітниче, національне та інші нагальні питання, що стояли перед країною, перший уряд Української держави з катастрофічною швидкістю втрачав підтримку мас; деморалізовані військові частини хутко розбігалися ще до прямих зіткнень з радянськими військами. За оцінками відомого історика Д.Дорошенка, під орудою національної влади тоді було не більш ніж 15 тис. розкиданих по різних місцях вояків.

Навпаки ж, військовий потенціал радянської влади в Україні неухильно зростав. Розклад сил в Україні в січні 1918 року складалася зовсім не на користь національної влади. Голова Генерального

Секретаріату

В.Винниченко присвятив з'ясуванню цього аспекту вітчизняного історичного досвіду чимало сторінок у тритомнику «Відродження нації» й дійшов урешті-решт однозначно невтішних висновків. «... Це була війна впливом, – писав один з керманічів Української революції. – Наш вплив був менший. Він був уже остільки малий, що ми з великими труднощами могли скласти якісь невеличкі більш-менш дисципліновані частини й вислати їх проти більшовиків. Більшовики, щоправда, теж не мали великих дисциплінованих частин, але їхня перевага була в тому, що всі наші широкі маси солдатства не ставили їм ніякого опору або навіть переходили на їхній бік, що майже все робітництво кожного міста ставало за ними, що в селах сільська біднота явно була більшовицька, що, словом, величезна більшість самого українського населення була проти нас. Єдиною активною мілітарною нашою силою була наша інтелігентна молодь і частина національно-свідомого робітництва, яке гаряче стояло за українську державність, розуміючи за нами ту державність так само, як і ми її розуміли...».

Коли червоні почали наступати на Київ, молода українська держава перебувала в стані загальної розгубленості, навіть суцільної паніки. Здатними на самовідданий порух виявилися передусім студенти й гімназисти.

Уже 5 січня 1918 року, тобто у день здачі Полтави, на зборах студентів молодших курсів Київського університету св. Володимира і новозаснованого Українського народного

університету, скликаних за ініціативою студентів-галичан, приступили до створення студентського куреня Січових Стрільців. До формування *«під загрозою бойкоту й виключення з української студентської сім'ї»* мали вступити всі студенти-українці. Окрім студентів, до складу куреня було залучено учнів двох старших класів 2-ї української ім. Кирило-Мефодіївського братства гімназії. Загалом записалося близько 200 осіб (друга сотня потім брала участь у боях у Києві навколо заводу «Арсенал», тобто не залишала міста). Військова влада призначила командиром старшину (сотника) Олександра Омельченка, який на той час був зарахований студентом Українського народного університету.

Вище державне керівництво, безперечно, було добре поінформоване про патріотичний порух молоді й навіть морально та ідейно підтримало його. Так, 11 січня 1918 року Урядова «Нова Рада» опублікувала звернення *«До українського студентства»*, підписане українською фракцією студентського центру Університету св. Володимира: *«Прийшов грізний час для нашої Батьківщини. Як чорна гайворонь, обсіла нашу Україну російсько-«більшевицька» (котра нічого спільного не має з ідейним більшовизмом) грабіжницька орда, котра майже щодня робила в нас нові захвати, і Україна, одрізана звідусіль, може вреїті опинитись у дуже скрутному стані. У цей час Українська фракція центру Університету св. Володимира кличе студентів-українців усіх вищих шкіл негайно прийти на підмогу своєму краю і народові, одностайно ставши під прапор борців за волю України проти напасників, які хочуть придушити все, що здобуто нами довгою, тяжкою героїчною працею. Хай кожен студент-українець пам'ятає, що в цей час злочинно бути байдужим... . Записуйтесь до «Куреня Січових Стрільців», який формується з студентів Університету св. Володимира та Українського Народного Університету...»*. У цьому ж номері «Нової Ради» містився такий заклик: *«Всі товариші, що вписались в курінь, повинні негайно явитись в*

казарму куреня (Печерськ, Московська вул., Костянтинівська військ. школа)». Такі матеріали друкувалися й іншими органами преси.

Настрої студентства підігрівалися також тогочасними найвагомішими державними документами. Так, у IV Універсалі Центральної Ради, який був виданий 9 (22) січня 1918 року та проголошував державну незалежність Української народної республіки, говорилося: *«До так званих «більшовиків» та інших напасників, що нищать та руйнують наш край, приписуємо уряду Української Народної Республіки твердо й рішуче взятися до боротьби з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо, не жаліючи життя, боронити добробут і свободу нашого народу».*

Славнозвісний бій

Подальший перебіг подій дня відтворити в деталях важко, адже відомості, що подають навіть самі її учасники, вкрай суперечливі.

Відомо зокрема, що 28 січня радянські колони з'єдналися на вузловій залізничній станції Бахмач. Українські частини без бою відступили до ст. Крути. Муравйов розпочав підготовку до наступу на Київ уздовж залізниці Бахмач-Ніжин-Дарниця. На мітингу в Бахмачі він закликав своїх бійців: *«Наше бойове завдання – взяти Київ... Жаліти київських мешканців немає чого, вони терпіли гайдамаків – нехай знають нас і одержать відплату. Жодного жалю до них! Кров'ю заплатять вони нам.. Якщо треба, то каменя на камені не залишимо».*

Військовими силами Центральної Ради, які ввечері 28 січня відступили з Бахмачу до ст. Крути, командував сотник Ф.Тимченко. Тривалий час найбільш боєздатною частиною під його команду був бойовий відділ 1-ї Української військової юнацької школи під команду сотника А.Гончаренка. Але кількатижневе перебування на позиції й відсутність підкріплень похитнуло бойовий дух юнаків і 23 січня школа

самочинно повернулася на відпочинок до Києва (саме це й змусило Ф.Тимченка без бою залишити Бахмач).

Відтак, під команду сотника Ф.Тимченка залишилося не більше 300 бійців: жменька глухівських вільних козаків, рештки куреня Смерті й 13-го Січового полку, бронепотяг під команду сотника М.Ярцева і бойовий потяг сотника

С.Лощенка. Ф.Тимченка, не сподіваючись дати гідну відсіч переважаючим силам ворога, готувався відвести свої сили зі ст. Крути до Ніжина. Лише звістка про підхід підкріплень з Києва змусила його відмовитись від відступу. Хоча переважна більшість вояків київського гарнізону дотримувалася нейтралітету в українсько-радянській війні, командувач Київського військового округу М.Шинкар зміг відправити на фронт кілька підрозділів, готових битися з більшовиками.

Зокрема, до ст. Крути було відправлено 300 юнаків 1-ї Української військової школи. Разом із юнаками зголосився їхати на фронт студентський Помічний курінь Січових стрільців (116 чоловік). Курінь мав у своєму складі лише одну сотню зі студентів, гімназистів, слухачів фельдшерської школи. Отаманом куреня був студент С.Король, 1-ю сотнею командував студент Українського народного університету О.Омельченко. Більшість січовиків були абияк екіпіровані, ледве вміли поводитися зі зброєю. Майже не маючи належного

військового вишколу, але сповнені патріотичних почуттів, студенти й гімназисти, не вагаючись, вирушили на порятунок Батьківщини. А інший мемуарист згадував: *«Треба лише було глянути на їхні обличчя і побачити екзальтований вираз очей, щоб зрозуміти, що всякі резонні доводи безсилі змінити їхнє рішення йти на фронт і битися з ворогами Української Держави».*

Увечері 28 січня бойовий відділ 1-ї Української військової школи і Помічний курінь Січових стрільців виїхали на фронт. Разом з ними їхав начальник 1-ї Української військової школи сотник Д.Носенко, який мав очолити війська на бахмацькому напрямку. Один із січовиків так описував від'їзд добровольців: «Посадка відбувалася цілком спокійно, якщо не рахувати того, що в останню хвилину прибігла до потягу пані Лукасевич шукати свого сина Левка, тоді учня 6-ї класи, який «нелегально» вступив до куреня. Бідна мати гірко плакала, вмовляючи сина лишитися, але, звичайно, безуспішно. Спокійніше вела себе сестра іншого шестикласника А.Соколовського. Ледве стримуючи сльози, хрестила брата і всіх від'їжджаючих... Молоденький Соколовський весело заспокоював сестру, не передчуваючи, що за кілька днів лежатиме на станційній платформі з пробитою московським багнетом головою. Під спів «Ще не вмерла Україна» ешелон рушив на північ».

З надзвичайним піднесенням чекали оборонці ст. Крути на прибуття підкріплень. Та коли о 4 годині ранку 29 січня ешелон з 1-ю Українською юнацькою школою й студентською сотнею прибув до ст. Крути, на Ф.Тимченка і його бійців чекало розчарування. Юнаки 1-ї Української військової школи були стомленими і виснаженими, а «Січові стрільці» – невишколеними й абияк екіпірованими студентами й гімназистами. Сотник А.Гончаренко, командир прибулого з Києва підрозділу, відразу ж відправив юних січовиків (серед яких був і його молодший брат) трохи подалі залізниці, на крайню ліву ділянку позицій. «Студентській сотні роздано по

одній чи дві обойми з попередженням, аби поводитись обережно, бо ж багато було таких, що стріляти не вміли», – згадував один з січовиків. Тим часом, бронепотяг М.Ярцева і бойовий потяг С.Лощенка здійснили напад на ст. Плиски, зайняту авангардом червоних. Свідок подій так описував цей бій:

«Ярців маневрував зі своїм броневином Крути – Плиски, які були зайняті уже більшовиками, котрих зажаляли покропити вогнем гармат Лощенка і Ярців. Вони, згасивши світла, рушили на Плиски о годині 5-й ранку, саме тоді, коли вивантажувалися прибулі з Києва юнаки з військової школи та Студентського куреня. Більшовицька артилерія з-поза Плисок вже обстрілювала Крути. Бахмач був у руках московських військ. Лощенко і Ярців, влетівши з броневином на станцію, відкрили шалений вогонь по москвинах. Які були втрати – тяжко сказати, бо, «погравши на бандурі» яких з 20 хвилин, наші бронепотяги вийшли зі станції». Тим часом сотник Д.Носенко, який очолив командування бойовим відтинком під Крутами, наказав підготувати для оборони позиції на схід від залізничної станції.

Виконуючи наказ, бійці взялися копати шанці обабіч від високого залізничного насипу.

Як стверджував у спогадах А.Гончаренко, разом сили оборонців ст. Крути налічували 20 старшин і 500 бійців. Носенко був упевнений, що не зможе втримати позицію без підкріплень. Сотник Ф.Тимченко

поїхав до Ніжина, щоб спробувати переконати розташований там курінь ім. Т.Шевченка приєднатися до оборони ст. Крути. Тим часом під Крутами сталися події, які й визначили долю лівобережного фронту. Сутичка біля ст. Плиски переконала М.Муравйова в тому, що українські частини готуються до оборони. Закінчивши в Бахмачі реорганізацію своїх загонів, М.Муравйов планував 30 січня відновити просування на захід.

Для натиску на ст. Крути він вирішив використати найбільш надійні свої сили – петроградських і московських червоногвардійців зі складу 1-ї армії П.Єгорова, а також загін матросів-балтійців з 2-ї армії Р.Берзіна.

Наступ піхоти планували підтримати гарматним і кулеметним вогнем бронепотяги № 2 та ім. В.Леніна. Таким чином, всього на ст. Крути мали наступати близько 1 000 бійців і 2 панцерні потяги. За потреби ці сили могли втричі зрости коштом менш боєздатних революційних загонів, зосереджених у Бахмачі. Похмурого ранку 30 січня захисники ст. Крути все ще чекали підкріплень, коли з Києва прибув потяг роззброєних вояків, що прямували з фронту Першої світової війни додому.

Вартовий старшина пропустив на схід ешелон фронтовиків, які пообіцяли не чіпати пошкоджену залізничну лінію й перейти до Плисок пішки. Але доїхавши до місця пошкодження, солдати полагодили колію і продовжили свій шлях

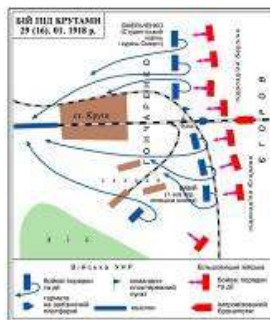

залізницею. Відділ юнаків, який виїхав слідом на бойовому бронепотязі С.Лощенка, не встиг перешкодити ремонтній команді, зате потрапив під вогонь радянського бронепотяга. Під час короткої перестрілки чимало юнаків отримали поранення, після чого потяг

повернувся до ст. Крути. Тепер було зрозуміло, що ворожий наступ не забариться. Готуючись до появи противника, юнаки залягли в імпровізованих шанцях по обидва боки від залізничного насипу. Ліворуч розташувалися 2-га юнацька і студентська сотні, праворуч – 3-тя і 4-та юнацькі сотні; 1-ша сотня залишалася у резерві правого крила. Бронепотяг Ярцева і бойовий потяг Лощенка мали відбивати ворожий натиск уздовж залізничної лінії. Вислана на схід українська розвідка спостерігала, як на обрії з'явилися ешелони противника. За кілька кілометрів від лінії оборони червоні зупинилися; з вагонів поспіхом вивантажилися озброєні бійці. Один з червоногвардійців свідчив: «Бійці наших загонів здебільшого

зовсім не знали військової справи, навіть вишикуватися не могли без штовханини». На північ від залізничного насипу до наступу готувався загін московської червоної гвардії, південний відтинок зайняли петроградські червоногвардійці. Загін матросів-балтійців, ймовірно, знаходився у резерві. Бронепотяги мали просуватися вперед залізницею. Петроградці пішли в наступ першими. Червоногвардійці впевнено просувались в бік ст. Крути, не відразу помітивши попереду імпровізовану лінію оборони. Сотник А.Гончаренко згадував:

«Похмурим ранком червоні розпочали свій наступ в зімкнутих колонах; виглядало так, якби йшли на параді, занедбуючи найпримітивніші засоби безпеки... Передні частини червоних, йдучи в зімкнутих колонах, очевидно, були певні нашої втечі, а зі станційної служби по апарату на їхні виклики ніхто їм не відповідав. Тільки-но червоні зблизились на відстань стрілу, ми їх привітали сильним огнем 4 сотень і 16 кулеметів. Щойно під прямими стрілами переходили вони до розстрілень, поносячи великі втрати в своїх рядах. Наступні відділи уже з потягу приймали бойовий порядок». Опинившись під кулеметним вогнем, червоногвардійці швидко збагнули складність свого становища.

Але значна чисельна перевага дозволяла червоногвардійцям не послаблювати натиск. «Сірі і чорні лави ворогів посувалися все ближче і ближче, – свідчив один з юнаків. – На білім лоні поля, вкритого снігом, падали чорні постаті матросів. Лави лягали, схоплювались, бігли, падали, знову бігли і все ближче і ближче. Дві ворожі панцери і гаубична батарея засипали спереду наші окопи і станцію. Наші

потяги, що разом служили і помешканням, а при них і база з набоями, лишили станцію і від'їхали на дві версти в тил. На станції лишилися лише два бронепотяги і два вагони набойів до них».

За свідченням кількох учасників бою, штабний потяг разом із сотником Д.Носенком також повернувся у тил. Безпосереднє керівництво обороною за цих умов перейшло до сотника Гончаренка. У цей час один з радянських бронепотягів своїм гарматним вогнем вивів з ладу панцирний потяг сотника

М.Ярцева. «Бронепотяг Ярцева пошкоджено, сам Ярцев поранений, він дістав наказ від Лощенка від'їхати до лічниці в Ніжині – поранення голови було поважне», – згадував учасник оборони. Після від'їзду бронепотяга єдиною артилерійською підтримкою для юнаків залишилася гармата на бойовому потязі С.Лощенка. «Наша одинока чинна гармата, що відповідала ворогові, була високо на залізничному насипу, та її добре бачили як ми в шанцях, так і ворог, – згадував один з захисників ст. Крути. – Була вона під сильним обстрілом ворога, але звинно порушувалась то вперед, то вертаючись на станцію. Шмигаючи то вперед, то взад, вона додавала нам відваги та настрою».

Наступ московських червоногвардійців на північ від залізничного насипу був менш енергійним. Щойно потрапивши під перехресний вогонь, москвичі відступили. До цього їх змусила й поява на залізничній колії Чернігів-Крути юнацької чоти М.Семирозума, що прикривала ліве крило від обходу. Влучний гарматний вогонь з бойового потяга С.Лощенка надзвичайно дошкуляв червоним. Та все ж, гармата на потязі С.Лощенка не могла самотужки змагатися з двома бронепотягами. Коли під вогнем противника потяг був змушений від'їхати до ст. Крути, безперервний зв'язок між

двома ділянками оборони зник: залізничний насип був настільки високим, що на правому крилі не знали, що відбувається на лівому. Сотник А.Гончаренко негайно вивів на позицію резервну 1-шу юнацьку сотню, але боезапас до кулеметів почав закінчуватися.

Юнаків рятувало лише те, що на цей час темп ворожого наступу на обох бойових відтинках значно сповільнився. Зазнавши значних втрат і не бажаючи більше потрапити під кулеметний вогонь, червоногвардійці залягли за кількасот метрів від позицій противника. Перестрілка не вщухала, але навіть з настанням вечірніх сутінків червоні не поспішали переходити до вирішальної атаки.

Та водночас українське командування отримало тривожні вісті з тилу: курінь ім. Т.Шевченка у Ніжині заявив про підтримку радянської влади. Це загрожувало оборонцям ст. Крути нищівним ударом з незахищеного напрямку. Варто було куреню захопити залізничну станцію, щоб українські війська на ст. Крути виявилися відрізаними від тилу.

Не зволікаючи, А.Гончаренко наказав усім підрозділам відступати. Першою мала відходити до ешелонів студентська сотня, слідом – 2-га, 3-тя і 4-та юнацькі сотні. 1-ша сотня отримала наказ прикривати відступ, що розпочався у вечірній темряві, коли на правому крилі противник знову перейшов до наступу. Московські ж червоногвардійці розпочали атаку лише тоді, коли помітили рух у ворожому таборі. «З боку станції залунав гуркіт вагонів, яких зчіплюють, і негайно в небі розчинився дим паротягу, який відходив». Як згадував один з бійців студентської сотні, кілька кілометрів відступу для січовиків, здавалося, тривали вічність. «Коли ми були біля нашого потягу, який чекав на недобитків десь далеко в полі, мало у кого лишилось по три-п'ять куль, – свідчив інший мемуарист. – Небагато було тих, яким вдалося відступити з

нашого відтинку: кількадесят ранених та стільки ж зі зброєю в руках». Командир студентської сотні, сотник О.Омельченко, отримав смертельне поранення.

За свідченням одного з юнаків, чимало його товаришів було поранено: «Вечоріло, коли зібралися майже всі вояки до потягів, що чекали і що кожної хвилині готові були рушити в напрямку Києва. Два вагони, відведені для ранених, були переповнені, відвели третій. Сестри і санітари наспіх перев'язували ранених... Уже в вагонах сотні рахували свої ряди. Кожна не долічувала 5-10 юнаків, Студентський курінь до 50 студентів».

Як стверджував у спогадах А.Гончаренко, загальні втрати захисників ст. Крути складали 10 старшин і близько 250 бійців – переважно поранених юнаків 1-ї Української військової школи. Крім того, безвісти зникла чота зі складу студентської сотні, серед бійців якої був і молодший брат А.Гончаренка.

Командир юнаків згадував: «При докладнім особистім перегляді довідався, що не виявилось й цілої чоти студентської сотні до 30 людей, хоч командир сотні все запевняв, що вони ось-ось надійдуть. Вислав я розвідку, затримав ешелон – та все було даремно». Червоногвардійці наближалися і ешелон був змушений рушити, не дочікуючись решти своїх бійців. З вікон вагонів юнаки встигли обстріляти ворожу лаву, перш ніж потяг віддалився на захід, а виснажені й пригнічені бійці нарешті отримали змогу перепочити. «Страшний день ще гудів у наших вухах, а ті, хто віддав свої життя в ім'я державності, взивали до помсти».

Найтрагічніше склалася доля студентської чоти, яка не встигла приєднатися до свого підрозділу. Заблукавши в темряві, січовики вийшли до залізничної станції саме в той час, коли її вже зайняли московські червоногвардійці. Украй виснажені, у намоклих від снігу валянках, вони просто не змогли втекти. Усі юнаки потрапили до полону. Комісар 1-го Московського червоногвардійського загону Є.Лапідус свідчив, що єдиного

серед полонених офіцера відразу ж застрелили. Оскаженілі від люті червоногвардійці дивом не вчинили так само з іншими бранцями. Полонених студентів і гімназистів розмістили під вартою в одному з військових ешелонів червоних. День 31 січня став для полонених фатальним. «Наступного дня, коли ми від'їздили зі ст. Крути, потяг по дорозі зупинився за наказом Єгорова, з вагона було виведено всіх затриманих і за 300 кроків від потягу їх розстріляли розривними кулями», – свідчив Є.Лапідус.

Украї змучені й катовані, але незламні духом, зустріли хлопці свій останній день. І коли перед стратою учень 2-ї Української гімназії, 19-річний галичанин Григорій Піпський, почав співати гімн «Ще не вмерла Україна», двадцять сім юнацьких голосів озвалися разом.

«Одного гайдамака, який утік від червоногвардійців до села за 4 версти і по дорозі скинув з себе одяг, червоногвардійці витягли з-під печі в одній хаті, куди він втік, побили і, привівши до місця, де були розстріляні інші, розстріляли, не з першого разу, не поціливши в нього відразу смертельною кулею, – згадував Є.Лапідус. – Я підійшов до вбитих, потім підійшов до Єгорова і запитав, чому їх розстріляли. Єгоров, затягуючись папіроскою і посміхаючись, відповів, що дозволив він червоногвардійцям тому, що вони наполягали на цьому». Невдовзі місце розстрілу було знайдено, його розкопали й знайшли рештки 28 полонених. Це підтверджують й очевидці тих кривавих подій – сім пораних бранців, які уникнули розстрілу, бо червоні відправили їх до харківських шпиталів на лікування, звідки вони згодом зуміли втекти до лав захисників Центральної Ради.

Григорій Піпський,
загинув у бою під Крутами.

розстрілом перший почав співати «Ще не вмерла Україна», всі інші підтримали спів».

Отже, називається 18 імен. Відтоді жодних змін до наведеного переліку ніхто не спромігся внести. Інші загиблі під Крутами героїчні юнаки навіки залишилися невідомими.

Після бою війська М.Муравйова зробили дводенну перерву у наступі на Київ, аби оговтатися й привести себе до ладу. Саме в цей час делегація Центральної Ради у Бресті на переговорах з Німеччиною та Австро-Угорщиною досягла угоди про союз та взаємодопомогу з Центральними державами. Коли до Києва наблизилися радянські війська, уряд УНР із рештками військових підрозділів евакуювався до Житомира, де дочекався початку німецького наступу.

На Аскольдовій могилі поховали їх...

Спочатку у вирі тогочасних бурхливих подій ані бій під Крутами, ані його учасники не привернули уваги громадськості. Однак, коли до Києва у березні 1918 року повернулася Центральна Рада – під захистом німецьких військ – ситуація стабілізувалася, близькі й друзі порушили питання про перепоховання загиблих.

9 березня в газеті «Нова рада» писали: *«Гурток родичів звертається до всіх батьків і родичів студентів, середньошкільників і інших, що входили в склад січового стрілецького куреня і загинули в бою та розстріляні після бою біля Крут 16 січня с. р. і пропонує піднести загальне прохання про розкопку могил, щоб розпізнати і перевезти їх тіла з Крут, а також поховати у Києві».*

Історія виявилась украй резонансною і з присмаком скандалу. 16 березня під криптонімом «С.Ш.» (найімовірніше – Сергій Шемет, що тоді дедалі рішучіше критикував провід Центральної Ради й Генерального Секретаріату) з'явилася стаття «Трагедія на Крутах». У публікації йшлося: *«Ми хочемо звернути увагу суспільства й*

української влади на ту страшну трагедію, котра відбулася біля ст. Крути в часи наближення більшовиків до Києва. У Крутах загинув цвіт української шкільної молоді. Загибло кілька сотень найкращої інтелігенції – юнаків – ентузіастів української національної ідеї». Автор вимагав від уряду зробити належні висновки й покарати, «... а хоч принаймні усунути геть від справи винуватців». Хоча в статті не називалися конкретні імена, кожен добре розумів, що йдеться передусім про вище політичне й військове керівництво УНР, зокрема М.Грушевського й С.Петлюру. Ось тут і стали у

пригоді глибокі знання й політична інтуїція М.Грушевського. На засіданні Малої Ради він запропонував вшанувати пам'ять загиблих під Крутами і перенести їхні тіла до Києва, на Аскольдову могилу. Зібрання вшанувало пам'ять героїв вставанням й ухвалило «прийняти похорон на кошт держави.

Велелюдний похорон відбувся 19 березня 1918 року. На вокзалі, куди привезли рештки загиблих, о другій годині дня зібралися їхні рідні, студенти, гімназисти, вояки, духівництво, хор під орудою О.Кошиці, чимало киян. Заупокійну відправу відслужив єпископ Никодим. Візники, з двома сіро-блакитними трунами на площадці у кожного, рушили від вокзалу. Біля будинку Центральної Ради до траурної ходи з жалібно-урочистою промовою звернувся Михайло Грушевський. До братської могили на Аскольдовому кладовищі, за даними тогочасної преси, було опущено 17 трун (лише на одиницю відрізняється ця цифра від вищенаведеного поіменного переліку жертв С.Збаразьким). Можливо, там не було тіла сотника О.Омельченка, смертельно пораненого під час бою 16 січня. Його було відразу відправлено до Києва, та дорогою він помер. Вочевидь, він був похований не під Крутами (хоча дехто з мемуаристів і фахівців називають і його ім'я серед тих, кого поховали на Аскольдовій могилі). Шпальти газет рясніли траурними промовами й статтями

Л.Старицької-Черняхівської, С.Єфремова, В.Дурдуківського, інших відомих діячів українства.

Павло Тичина присвятив загиблим вірш «Пам'яті тридцяти» (названу кількість тут пояснити нелегко, адже поетам притаманна схильність до гіпербол):

*«На Аскольдовій Могилі
Поховали їх –
Тридцять мучнів українців,
Славних, молодих...
На Аскольдовій Могилі
Український цвіт! –
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ»*

Тодішня преса широко висвітлювала перепоховання героїв: «Похорон жертв боротьби за волю України» – «Народна Воля», «Два похорони» – «Боротьба», «Pro patria mori» – «Киевская мысль».

Поступово загальний настрій, а разом і настроїв родичів загиблих змістився у бік вдячності владі, яка вшанувала пам'ять загиблих, виказавши такі підкреслені почесті на найвищому державному рівні і зобов'язалася надалі ще більше вшанувати молодих героїв.

Виникнення міфу

Зусиллями М.Грушевського, С.Петлюри та інших діячів, присутніх на похоронах крутянської молоді, славна та трагічна подія української історії почала перетворюватися на частину національного історичного міфу. Так один із промовців, викладач гімназії, порівняв подвиг студентів під Крутами із легендарними 300-ма спартанцями під Фермопілами – жменькою сміливців, що кинула виклик величезному перському війську. Відтак

народилася крутянська легенда. Її суть: 300 майже беззбройних юнаків кинули проти кровожерних більшовицьких орд і вони, зражені командуванням, у нерівному кривавому герці саможертвовно загинули. Ті ж, хто потрапив у полон, були замордовані тортурами і розстріляні, в останню мить співаючи гімн під дулами кулеметів. Насправді, такий опис подій дещо не відповідав дійсності, але виявився значно живучішим за факти.

Як стверджував Євген Маланюк в історичному есе «Крути. Народини нового українця», опублікованому 26 січня 1941-го: *«...Крутянський епізод зразу ж, можна сказати, ще над непохованими трупами його ж героїв, почав обертатися легендою у всенародній свідомості країни, ба, й поза її межами, навіть у свідомості далекого від перечуленості ворога»*. Через погану поінформованість щодо крутянських подій, фактично весь героїзм, проявлений молоддю в бою, було віднесено на Студентський курінь, хоча головну бойову силу на полі бою складала не студенти, а саме юнаки, вихованці військових шкіл, що мали певну військову підготовку і перебували під командою досвідчених старшин. Подібна плутанина фактів сприяла загальній міфологізації історичної події.

Дізнатися правду заважала й політична боротьба в тогочасній Україні. Політичні опоненти Центральної Ради покладали відповідальність за трагічні наслідки бою під Крутами на її керівництво, звинувачуючи його в тому, що не маючи підтримки серед населення і вояцтва, воно спробувало захиститись від більшовицької армії «кількома сотнями шкільної молоді», яких нашвидкуруч, без жодної військової підготовки відправила на фронт, де вони й загинули. На жаль, окремі з цих звинувачень небезпідставні. Багатотисячні українські збройні сили розпустили керівники Центральної

Ради (особливо постарався голова уряду Володимир Винниченко), наївно сподіваючись на мирне існування української автономії у складі Російської федерації: мовляв, соціалісти Петрограда і Москви ніколи не піднімуть зброї проти українського народу. Лідери Центральної Ради розглядали українське військо скоріше не як збройну силу, а як зручний інструмент для агітації й насаджування соціалізму. Вони розраховували на політичну підтримку вояків-українців і практично не розглядали їх як військову силу, спроможну захистити УНР.

У цілому, поширення міфу про бій під Крутами відбувалося ще в роки революції. Навесні-влітку 1918-го у Києві розпочали збір коштів на пам'ятник «жертвам Бахмача, Крут і Києва». У червні цього ж року в одному з київських кінотеатрів стали демонструвати серію кінострічок, серед яких був і фільм *«Похорон юнаків, замордованих під Крутами»*. До річниць бою під Крутами з'являлися цікаві повідомлення у революційних газетах.

Крутянській легенді судилося піти в забуття на довгі роки – у громадянській війні перемогли більшовики. Після встановлення в Україні радянської влади про цю подію було забуто більш ніж на 70 років. Лише окремі згадки про затятий опір «контрреволюційних військ Ради» під Крутами містилися в спогадах більшовицьких воєначальників – Михайла Муравйова, Володимира Антонова-Овсієнка, а також радянських працях, що зображали «героїчне» становлення влади Рад в Україні.

Натомість про подвиг молоді під Крутами завжди пам'ятали українці, що жили в еміграції за кордоном – здебільшого це були колишні учасники визвольних змагань. Відзначаючи дату проголошення незалежності України, вони згадували й про крутян. Один із яскравих представників української діаспори – Євген Маланюк, наголошував: *«... народ, творячи з якоїсь події легенду – а Крути, без сумніву, є й будуть однією з найвеличніших легенд нашої нації, – знає, що*

він робить. Народна мудрість і національний геній – це найвища земна справедливість – творячи свої легенди і міфи, здебільше підносячи дану історичну подію до височини надісториччя, ніколи – щодо вибору тієї події – не помиляються. Не помилилися вони й у випадку Крут».

У діаспорі з'являлись історичні праці, присвячені бою під Крутами, спогади очевидців і сучасників, його оспівували у своїх творах письменники, поети, митці. Однак через відсутність політичних і військових документів, перевірених даних, основою для висвітлення бою під Крутами ставали перекази й спогади, які далеко не завжди були правдивими, містили неабияку кількість помилок.

У Галичині культ героїв Крут поширився серед пластової молоді, яка у 1926-му створила «Курінь Старших Пластунів ім. Бою під Крутами». Згодом ініціативу вшанування Героїв Крут перейняло львівське студентство. II Студентська конференція, що відбувалася 1931 року, ухвалила *«вважати роковини бою під Крутами українським всестудентським святом».*

Уже наступного року заходи на вшанування крутянців були проведені у Празі та інших містах Європи. Надалі вони стали невіддільним атрибутом громадського життя українців, особливо молоді. Львівський журнал «Студентський шлях» виступив ініціатором збору матеріалів про вшанування геройського чину. П'ятнадцята річниця Крутів (1933) у Західній Україні та діаспорі відзначалася масово. Поминальні та урочисті заходи відбулися в усіх західноукраїнських містах і багатьох селах, а також центрах української еміграції: панахиди, концерти, зібрання, у пресі було опубліковано низку статей, нотаток, дописів, хронік, поетичних творів про Крути.

Інтерес до Крутянської події посилювався під час Другої світової війни, що було пов'язано із боротьбою ОУН та УПА за незалежність України. Керівництво ОУН та командування УПА приклад Героїв Крут використовувало для патріотичного виховання своїх членів. У 1944-му одне із з'єднань групи (військової округи) «Тютюнник» отримало назву «Крути».

Майже у всіх навчальних і виховних програмах для бійців УПА обов'язковим для вивчення був пункт про героїзм молоді під Крутами. В УПА та в її тилу була встановлена традиція вшанування пам'яті Героїв Крут як національного свята. У одному із директивних документів командування УПА наголошувалося, що *«в дні 29 січня відсвяткувати величаво Свято Крут»*. Виконавцям доручалося *«виробити у вояків святочний настрій, щоб вони глибоко застановилися над значенням цих річниць та назавжди закріпили твердо у своїх серцях»*.

Після завершення Другої світової війни традиція вшанування річниць бою під Крутами поширилася у всіх містах Європи й Америки, де компактно проживали українці. Однак у масовій свідомості закордонних українців, особливо молоді, історія збройної боротьби часів Української революції 1917-1918 років набувала все більш далекого від реальій вигляду.

В Україні вшанування пам'яті загиблих у бою під Крутами розпочалися лише напередодні проголошення її незалежності. 29 січня 1991 року за ініціативою Народного руху України, Студентської спілки, інших національно-демократичних організацій в Крутах було встановлено березовий хрест та відбувся перший невеличкий громадський мітинг.

На державному рівні вшановувати пам'ять героїв Крут почали в Україні лише у 2004 році. За рік до того, у січні 2003 року Леонід Кучма підписав розпорядження «Про вшанування пам'яті героїв Крут». У багатьох містах України почали встановлювати пам'ятні знаки, у школах проводити вечори, присвячені цим подіям.

У період президентства Віктора Ющенка відзначення роковин бою під Крутами перетворилося на масштабну подію. Участь у велелюдних урочистостях брали вищі посадові особи держави, політики, представники громадськості. У 2006 році в Крутах за участю вищих державних осіб було відкрито Меморіал пам'яті героїв Крут. Два роки потому його

доповнили сімома вагонами і відкритою залізничною платформою військового ешелону. Пізніше у двох вагонах розмістилась музейна експозиція, присвячена бою під Крутами. До неї увійшли цікаві документи, світлини, схеми й мапи, макети зброї та спорядження. Протягом кількох років діяльності музей відвідали тисячі студентів й учнів багатьох міст України. На місці дерев'яного хреста на Аскольдовій могилі було встановлено справжній пам'ятник крутянцям: виготовлений із дорогого каменя «козацький хрест», у центрі якого висічений тризуб, під яким промовиста і символічна цитата із святого Євангелія – *«Найбільша любов – життя покласти за друзів»*.

Крути в мистецтві

Українська політична, військова та культурна еліта епохи Визвольних змагань 1917-1921 років неабияк усвідомлювала важливість мистецтва у формування світогляду й власної, української системи цінностей на противагу більшовицьким. Тому вже від моменту поразки в нерівному бою за 130 км від Києва ці історичні події знайшли відбиток у різних жанрах культури від літератури та живопису до музики й народної творчості.

Так, уже навесні 1918 року, у квітневому номері газети «Нова Рада», з'явився вірш Павла Тичини «Пам'яті тридцяти», що став першим поетичним твором на тему бою, оприлюдненим у тогочасній українській пресі. Вшановуючи пам'ять про полеглих вояків, були надруковані плакати із зображенням янгола, що складає терновий вінець до могили юнаків. Уже за декілька тижнів після бою у столичних часописах почали з'являтися оголошення про необхідність спорудження у Києві пам'ятника крутянцям.

На заклик лікаря Сергія Коломійцева відгукнулась українська інтелігенція: Дмитро Дорошенко, Сергій Єфремов, донька українського мецената Ганна Келер-Чикаленко, Григорій Коваленко, Володимир Дурдуківський, батьки та учні Першої української гімназії імені Тараса Шевченка та багато інших. 26 травня 1918 року газетою «Нова Рада» була озвучена пропозиція, аби Міністерство освіти гетьманського уряду оголосило *«народну підписку на улаштування монументу*

забитим в боях з більшовиками українським школярам та студентам» та доручило відділові пластичних мистецтв справу організації будівництва. З цією метою було створено спеціальну комісію із зведення пам'ятника, яка мала визначити відповідне місце та опрацювати подані скульпторами проекти. Однак, ні за Центральної Ради, ні за Української Держави Павла Скоропадського задум так і не було реалізовано. Після остаточної поразки Армії УНР у війні з більшовиками могили учасників бою під Крутами були знищені радянською владою.

Утім, події 29-го січня набули широкого розголосу серед української військової та політичної еміграції у міжвоєнний період. Колишній Голова Ради міністрів УНР Борис Мартос у 1933-му присвятив крутянцям декілька літературних нарисів: «Наймолодші», «Останній з козацького роду», «Останній привіт Україні». У часи більшовицького терору та винищення українського селянства голодом образ молодого бійця, який віддає життя, боронячи свій народ, став особливо актуальним. У травні 1933 року літературний критик Олекса Стефанович надіслав листа скульптору Оксані Лятуринській, з проханням оцінити його новий вірш: *«Посилаю Вам «Крути» – останній з моїх віршів. – Роблю це тому, чому колись передав Вам пару своїх сонетів (здається, про Волинь). А ще тому, що бачив учора Ваші скульптури.*

Ваші речі дали мені насолоду і я хочу хоч так віддячити Вам за неї».

*В мороці неладу, в п'їтьмі підлот –
Ваші пісні молодечі,
Льот ваш орлиний, нестримливий льот,
Льот крізь вітри і хуртечі!
Що там, що вперше з рушницею ти,
Що там, що тому п'ятнадцять, –
Так хороше вам на ворога йти
Співом гучним захлинатся...*

*Хай вам вітри вибігають на шлях,
Просять вернути, голосять, –
«Щоб наша доля...», – лунає в полях,
«Щоб краще в світі жилося!..»*

Переглядаючи діаспорні часописи 1920-х-1930-х, можна знайти відомості про «Свято Крут», яке відзначала українська молодь у Польщі, Чехословаччині, Румунії, Німеччині та інших країнах Європи. Невіддільною частиною цих вшанувань було декламування віршів крутянського циклу, авторами яких були самі емігранти.

Свідок і безпосередній учасник Визвольних змагань Демид Бурко у 1938 році відвідав Чернігівщину та місця боїв українських підрозділів з більшовиками. На пам'ятному місці під Крутами Бурко написав вірш «На вічну пам'ять мученикам», який вийшов друком у Полтаві в часописі «Голос Полтавщини» (1942). Отець Демід – на той час священик УАПЦ – розглядав січневий бій як шлях українських воїнів до Голготи, який закінчується страшним прокляттям — окупацією України. Після повернення до Полтави у 1943-му Червоної Армії, більшовики почали шукати автора «релігійно-націоналістичних віршів». Отець Демід був змушений емігрувати за кордон.

Поряд із поезією темою Крут зацікавились художники. Воїн Армії УНР Леонід Перфецький створив цілу художню серію («Батальний живопис»), присвячену українсько-

більшовицькій війні 1917-1918-го року. Є серед цих картин і

«Крути-станція», на якій художник зобразив сам бій. З-поміж творінь українських художників також відомі праці Сергія Мако «Один з-під Крут» і картина Андрія Климка «Бій під Крутами. 1918».

Культ героїв став однією з важливих підвалин українського націоналістичного руху. Чимало ветеранів Армії УНР приєдналися до визвольної боротьби ОУН та УПА, а їхній авторитет серед молодого покоління борців став небияким виховним чинником. Відомий оунівський пропагандист Михайло Дяченко («Марко Боєслав») присвятив темі Крут однойменний вірш. У 1940-х українські підпільники поширювали цей твір самвидавом серед населення центральних та західних областей України.

У післявоєнний період культ Крут набув надзвичайної популярності серед представників української еміграції. У цей час виник цілий ряд поетичних творів, присвячених крутянській баталії: Михайло Костишин «Крути», Володимир Янів «Бій під Крутами» (згодом покладений на музику Степана Стельмащука), Олесь Бабій «Під Крутами», Михайло Лавренко «Лицареві Крут», «В той день...» тощо. У 1951 році підпільна пошта Закордонних Частин ОУН випустила ювілейну марку до річниці бою. Дата 29-го січня перетворилась на одну з провідних дат українського календаря у діаспорі.

У 1991-му році після здобуття Україною незалежності розпочалось «друге культурне знайомство» з темою Крут. Невдовзі з'явилися вірші, пісні, п'єси і навіть кіносценарій, присвячений цій темі. Останній авторства Володимира Порятка та Ярослава Гаврилюка, на жаль, не був екранізований.

Окрім «Крутянської пісні» Ярославенка на слова Богдана-Ігоря Антонича, що починається урочистим «Спом'янімо в пісні славу Крутів!», з'явилися доробки сучасних гуртів. Серед них «Брате!» гурту «Дейтерів», тичинівський «Пам'яті тридцяти» у виконанні Марічки Бурмаки та «29 січня» гурту «Сокира Перуна».

У 2008 році НБУ випустив ювілейну монету, а вже наступного року в інтернеті з'явилися елементи «народної творчості» – саморобні плакати та «шпалери» з тематикою Крут.

Легенда Крут поступово набувала справжньої популярності серед молоді. Найостаннішим і найвагомим мистецьким твором, присвяченим пам'яті про загиблих вояків, став гранітний пам'ятник, встановлений у 2011 році на Аскольдовій могилі коштом киян-

доброчинців. Майже щороку українська молодь знаходить все нові і нові форми відзначення цієї дати. Влаштовуються реконструкції бою, друкуються агітаційні плакати, серед студентів та учнів поширюються жовто-блакитні стрічки та тематичні значки.

У 2017 році почалися зйомки історичної драми «Крути 1918. Захист» режисера Олексія Шапарева. Виробництво фільму здійснює компанія Good Morning Film, за підтримкою Державного агентства України з питань кіно. Автор сценарію фільму – Костянтин Коновалов, передає прес-служба Держкіно. *«У стрічці показано історію молодих людей – героїв свого часу, які самовіддано встали на захист Батьківщини. 500 студентів і*

юнкерів взимку 1918 року гідно протистояли багатотисячній більшовицькій армії в бою під Крутами. На фоні цих трагічних та героїчних для країни подій зароджується кохання головних героїв картини – Софії та Андрія», – розкриває сюжет стрічки представник Держкіно. За словами режисера, протягом осені 2017 року триватимуть складнопостановочні зйомки – з використанням спец- і піротехнічних ефектів, за участю великої кількості акторів масових сцен, тварин і каскадерів.

Історію пишуть не видатні сивобороді дослідники. Історію пишуть молоді і сміливі. Пишуть щиро і чесно, нерідко навіть не шкодуючи власних душ. Історію пишуть не для читання. Її пишуть для того, щоб пам'ятали...

Література

Апанасенко Т. Вони загинули за Україну : [сценарій заходу про бій під Крутами] / Т.Апанасенко // Позакласний час. – 2010. – № 12. – С. 11-14.

Багрій Л. Пам'яті героїв Крут : [сценарій] / Л.Багрій // Позакл. час. – 2005. – № 23-24. – С. 34-35.

Божко О. Крути в документальних свідченнях / О.Божко // Київська старовина. – 1996.– № 3.

Бойко О. Бій під Крутами: історія вивчення // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 43-54.

Бухонський Ю. Історична драма «Крути» : [сценарій про бій під Крутами] / Ю.Бухонський // Позакласний час. – 2007. – № 12. – С. 7-8.

Вівденко Г. Бій за волю України : [бій під Крутами] / Г.Вівденко // Журавлик. – 2010. – № 1. – С. 10.

Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року / упор. І.Льєнко-Дрогобич // Відродження – 1995.–348 с.

Героїка трагедії Крут / упор. В.Сергійчук, Я.Гаврилук. – Київ: ПП Городенський, 2004. – 341 с.

Горак В. Драма біля станції Крути (Київської обл. – 1918р.): [сучас. точка зору на політ. події] / В.Горак // День. – 2006. – 5 трав. – С. 8.

День Соборності України, бій під Крутами // Позакласний час. – 2013. – № 23. – С. 55 – 60.

Дишлюк В. Крути – символ національної честі : [Позаурочний захід з історії України] / В.Дишлюк // Історія України. – 2006. – № 2. – С. 21-24.

Журавльов Д. Бій під Крутами // Визначні битви та полководці української історії. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2013. – С. 53-56.

Замашка І. Кращі із кращих за свободу сміливо стали без вагань / І.Замашка // Позакл. час. – 2005. – № 23-24. – С. 31-33.

Зарицький В. Крутянська подія. – 2-е вид. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 80 с.

Ковальова Г. Герої Крут – ніхто не забутий : [сценарій] / Г.Ковальова // Шкільна бібліотека. – 2009. – № 12. – С. 80-81.

Крутая легенда : [битва под Крутами] // Харьковские известия. – 2009. – № 3. – С. 12.

Крути. Січень 1918 р.: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій / Упоряд. Я.Гаврилюк. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. – 840 с.

Крути: 29 січня 1918 р. / Передмова І.Юхновського; упорядник О.Бойко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2007. – 96 с.

Лісовський В. Вони стали на захист Батьківщини : [сценарій пам'яті героїв Крут] / В.Лісовський // Шкільна бібліотека. – 2008. – № 12. – С. 43-45.

Медвідь В. Крути: правдивий перебіг бою / В.Медвідь // Слобідський край. – 2009. – № 10. – С. 8.

Могильницька Г. «Понад Крутами – вічність у сурми сурмить!»: [сценарій до дня пам'яті героїв Крут] / Г.Могильницька // Дивослово. – 2008. – № 1. – С.25-27.

Не брати під козирок перед чужими : [герої Крут] // Голос України. – 2015. – № 15. – С. 1-9.

Панченко В. Владимир и Юрий: две ипостаси трагедии: [о боев. событиях 1918 г. у ст. Круты Киев. Губернии] / В.Панченко // День – 2004. – 24 янв. – С. 7.

Подвиг українських юнаків під Крутами – символ національної честі // Шкільна б-ка. – 2006. – № 12. – С.31-32.

Рудик М. Крутянські спартанці, або Як нищили цвіт нації : [сценарій] / М.Рудик // Позакласний час. – 2007. – № 12. – С. 9-16.

Солдатенко В. Українська революція: Історичний нарис / В.Солдатенко – К.: Либідь, 1999.– 976 с.

Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) / Я.Тинченко – Київ-Львів, 1996. – С. 174-182.

Українська революція 1917–1921 рр.: подвиг героїв Крут: матеріали наукових читань (24 січня 2008) / Відп. ред. В.Верстюк. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – 173 с.

Фіщенко-Савицька Н. Нев'янучий вінок пам'яті героїв Крут / Н.Фіщенко-Савицька // Позакласний час. – 2015. – № 12. – С. 16-17.

Шахрай Ю. Не забудь героїв триста / Ю.Шахрай // Позакласний час. – 2016. – № 12. – С. 5-7.

Юнчич С. Как 300 спартанцев они защищали Украину : [бой под Крутами 29 января 1918] / С.Юнчич // Харьковские известия. – 2008. – № 49. – С. 11.

Інтернет-ресурси:

Вірші про героїв Крут [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kruty.org.ua/poezija> Гончаренко А. Бій під Крутами (спогади учасника) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kruty.org.ua/spogady/64-q-q>

День в історії. Бій під Крутами. 24-й канал <https://www.youtube.com/watch?v=GGeeDaJTR3c>

Ковальчук М. Бій під Крутами: відомі й невідомі сторінки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2014/01/29/141189/>

Крути. Програма Чернігівської обласної державної телерадіокомпанії «Сівер-Центр», присвячена пам'яті Героїв Крут. <https://www.youtube.com/watch?v=0vMF7Vho8B8>

Лоський І. Крути (спогади учасника) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kruty.org.ua/spogady/59--qq>
<https://www.youtube.com/watch?v=c8S16Zj2hBg>

Любарець А. Бій під Крутами у історичній пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/01/29/70470/>

Михайлик М. День 29 січня 1918 року (спогади учасника) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kruty.org.ua/spogady/62-q-29-1918q>

Монкевич Б. Бій під Крутами (спогади учасника) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kruty.org.ua/spogady/60-2008-10-04-20-48-42>

Сергійчук В. Завдяки Крутам УНР визнали державою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/01/29/110360/>

Україна: забута історія. Крути. Молода кров. Телеканал «Мега» <https://www.youtube.com/watch?v=HFDTuVmlV5Q>

ДОДАТКИ

Додаток 1

«Всі твої, Україно, ми діти...»

Героїко-патріотична година до Дня пам'яті Героїв Крут

Вед.1: Україна... В одному цьому слові бринить музика смутку і жалю. Україна – країна трагедій і краси, країна, де найбільше люблять волю. Україна – це земля, де ми народилися й живемо, де живуть наші батьки, де жили наші предки. Усім нам має бути люба й дорога наша мати – Україна.

Вед.2: Тобі, Україно, мій мужній народе,
Складаю я пісню святої свободи.
Усі мої сили і душу широку
Й життя я віддам до останнього кроку,
Аби ти щаслива була, Україно,
Моя Батьківщино!

Вед.2: Ідея соборності стала загальнонаціональною мрією, невіддільною частиною всіх українських визвольних програм. Величезні жертви, віддані на вівтар волі та незалежності, навчили українських патріотів всюди, куди б не закинула їх доля, бачити в своїх мріях і боротися за єдину соборну, вільну та незалежну Україну.

Вед.1: Дорогоцінну і найчистішу жертву на вівтар самостійності принесли юнаки, що 29 січня 1918 року кинулись захищати свою землю, знаючи при цьому, що не мають шансів на виживання. Їхній подвиг навечно залишиться в історії як символ національної честі, відданості рідному народові.

Вед.2: Тоді загинув цілий студентський курінь, триста юнаків – цвіт української молоді. У січні 1918 року на Київ пішли більшовицькі війська під командуванням колишнього царського підполковника Муравйова. Протистояти червоному натиску було нікому, бо Центральна Рада не мала своєї регулярної армії. Тож у цей час смертельної для молоді української держави небезпеки на її захист стала патріотична юнь.

Вед.1: Бій під Крутами став символом жертвовності, юначого лицарства. Ось спогад очевидця: *«П'ять годин безперестанку*

студентський курінь стримував червоні лави, сам будучи під градом куль і гранат... Московські багнети безжально кололи груди юнаків, їхні голови розбивали прикладами рушниць, добивали поранених. Бій скінчився. Жодного полоненого ворог не взяв».

Крути

Ще юнаки, ще майже діти,
А навкруги і смерть, і кров.
«На порох стерти, перебити!» –
Іде на Київ Муравйов.
Полків його не зупинити,
Та рано тішаться кати:
Коли стають до зброї діти,
Народ цей – не перемогти!

Вед.2: 3-поміж загиблих та розстріляних студентів і гімназистів відомі прізвища лише вісімнадцяти. Це студенти Українського Народного університету Олександр Шерстюк, Ісидор Пурик, Борозенко-Конончук, Головищук, Чижов, Сірик. Омельченко (сотник); студенти Київського університету Св. Володимира Олександр Попович, Володимир Шульгин, Микола Лизогуб, Божко-Божинський, Дмитренко, Андріїв; гімназисти 2-ї Кирило-Мефодіївської гімназії Андрій Соколовський, Євген Терновський, Володимир Гнаткевич, Григійр Піпський, Іван Сорокевич, Павло Кольченко (прапорщик), Микола Ганкевич.

Вед.1: 9 лютого 1918 року Київ захопили червоногвардійські загони Муравйова та загони червоного козацтва Примакова. Розпочався кривавий терор. У перші два дні більшовицької окупації було знищено 2,5 тисяч мирних жителів. Стріляли в тих, хто носив панський одяг, у тих, хто мав військову виправку – колишніх офіцерів, а також у тих, хто говорив українською мовою, носив національне вбрання.

Вед.2: Два тижні потому Київ звільнили від більшовиків, і кияни пішли розшукувати у крутянських снігах рештки тіл юних героїв. 19 березня 1918 року відбувся велелюдний урочистий похорон загиблих юнаків, на який зійшлися кияни, численні делегації, урядовці, військовики. Їх поховали у братській могилі на Аскольдовій горі над Дніпром, відкіля відкривається широкий краєвид на Чернігівщину, де вони поклали своє життя за рідний край.

(Кліп «Пам'яті Героїв Крут присвячується»)

Вед.1: Ми схиляємо голови перед подвигом молоді, яка своїм вчинком стала совістю нації, совістю всіх майбутніх поколінь; молоді, яка щиро вірила в ідеал і, не побоявшись, до останнього боролась за нього. Не за гроші, не за блага, не заради вигоди, не примусово вони пішли на поле бою, а керувались вищою ідеєю свободи, керувались своїми чистими, юнацькими, нічим не заплямованими серцями. Вони мали ті героїські почуття, що налаштовують душу людини на подвиг, на любов і шляхетність.

Вед.2: Не багатьом із тих, хто без страху зустрівся із переважаючим ворогом під Крутами і заступив йому шлях на Київ, пощастило вижити. Один із них – Михайло Лавренко. Пережите він висловив у віршованому спогаді.

У думці – знову тліє – бій у Крутах...
О, неповторний часе золотий!..
Ми всі були зелені ще, як рута.
Але в душі палав огонь святий.

Додаток 2

Герої Крут

Сценарій патріотичного свята

1-й ведучий:

Під Крутами сніг і пронизливий вітер
У січні ридає, голосить, гуде;
Шукає могили, де воїни-діти
На вічнім спочинку...

(Звучить пісня. Вступне слово учителя)

2-й ведучий:

Їх триста борців за свободу
В нерівному бою лягло,
Щоб власною кров'ю з народу
Змить рабське ганебне тавро.
Згадай їх тепер, Україно,
Онукам про них розкажи,
І їхнє добре ім'я
Від скверни й брехні вбережи.

1-й ведучий: Січень 1918. Загін більшовиків під командуванням підполковника М.Муравйова готує захоплення столиці УНР – Києва.

2-й ведучий: Вздовж залізничного шляху Бахмач-Київ проводили наступ об'єднані більшовицькі сили. Зупинити ворога було нікому. Головні сили української армії були зосереджені у Києві, де вели важкі бої з пробільшовицьки налаштованими робітниками заводу «Арсенал».

1-й ведучий: Лише під станцією Крути на прогоні Бахмач-Ніжин нашвидкуруч зібраний загін під командуванням сотника А.Гончаренка, який складався з 500 студентів, гімназистів-старшокласників і військових курсантів, спробував зупинити червоноармійців. Студентською сотнею командував сотник Омельченко.

2-й ведучий: Більшість захисників загинули відразу. Ті, хто вцілів – розібрали колію і зуміли на декілька днів затримати наступ більшовиків.

1-й учень:

Ще юнаки, ще майже діти,
А навкруги і смерть, і кров.
«На порох стерти, перебити!» –
Іде на Київ Муравйов.
Полків його не зупинити,
Та рано тішаться кати:
Коли стають до зброї діти,
Народ цей не перемоги!

(Звучить «Балада про Крути», муз. П Дворського, сл. М.Бакая)

1-й ведучий: Героїчна молодь без сумнівів і вагань стала на захист молодій державі. Багато хто зі студентів утік із дому, щоб уникнути тяжкого прощання з батьками. Більшість – ніколи не тримали рушниці в руках.

2-й учень:

Що там, що вперше з рушницею ти,
Що там, що тому п'ятнадцять,
Так хороше вам, на ворога йти,
Співом гучним захлинаться...

2-й ведучий: 29 січня, вранці, війська червоних щільними колами розпочали наступ. Очевидно, більшовики були певні, що

ніхто їм не заступить шлях на Київ. Та молоді добровольці зустріли їх вогнем.

1-й ведучий. За першою ворожою атакою накочувалася друга, третя... Захисники мали значні втрати. Проте українська юнь витримала цей цілоденний бій. Юнаки падали під кулями, але не відступали. Молоді герої в останньому розпачливому пориві кидалися в атаку на ворога, але були нещадно знищені.

3-й учень:

Під скривавленим полем,
Під горбочком край Крут
Разом з подихом кволим
Ледь ворушиться ґрунт.
То закопано – юність,
То добито – стрільця,
Більшовицька безумність
І початок кінця.

2-й ведучий: Коли закінчилися набої, захисники Крут організовано відійшли з позиції, сіли в потяг та від'їхали до Києва. У темряві деякі студенти втратили орієнтири і пішли на вогні – станцію Крути. Ці 32 студенти потрапили в полон, а на світанні 28 юнаків повели на розстріл. Більшовики заборонили селянам ховати тіла хлопців за християнським обрядом. Кількох пораних відправляли до Харкова у лікарню, і вони урятувалися.

4-й учень:

Стогнали Крути і молився вітер,
Цілюючи скривавлені сліди:
Вас мало, діти, вас так мало, діти,
Супроти всій московської орди.
В пекучий сніг... Навзнак...
Не на коліна. Заплакав місяць в зоряну блакить.
Всі, ЯК ОДИН. Кріпися, Україно.

Додаток 3

Вірші про подію

Націлений у небо обеліск

Націлений у небо обеліск,
Вода, як вічність, літепло струмує,
Старий ясмин – оцвіттям весь німує,

А віддали – німує чорний ліс,
А навпіл зламаний іржавий кріс
В граніт угрузлий - ніби розкошує.
І тільки мати сина вже не чує,
Вже біль її старечий спопелився.
Вона сама. Вона сліпа – свічадом
Осіннього промерзлого ставка.
І висухла вижовкла її рука
Ще образи обмацує нерадо.
Бо де там син? Де бог? Нема обох.
І смерть обсіла пустку, наче льох.

В.Стус

Любіть Україну

Любіть Україну, козацькі сини,
Вона в нас, як мати, єдина,
Любіть Україну, шануйте її,
І з вами вона не загине.
Любіть Україну, вона в нас одна,
Другої нема і не буде.
Любіть Україну, як матір щодня,
Тоді вона й вас не забуде.
Любіть Україну, як матір свою,
Як рідну, кохану дитину.
Любіть Україну, благаю, молю,
Як першу любов і єдину.
Любіть Україну, всім серцем любіть,
Священну Русь-Україну.
Як предки великі її бороніть,
Кохайте її до загину.
Любіть Україну, як вірні сини,
Віддати життя їй готові,
Як юні сини, що життя віддали
Під Крутами всі, як герої...

В.Криволап

Крутянці

Вони лежать навіки молоді,
Ставні й веселі, з усміхом щасливим,
Готові чути поклик, як тоді,
Коли на бій ішли з бадьорим співом.
Сумні батьки й жалобні матері.
Минувши повз Аскольдову могилу,

Мовчазно зрятъ, як страдницькій порі
Журба вербу вколисує похилу.
Лихі вітри, гойдайте верховіть
Живого свідка бойових крутянців!
Та не турбуйте кореня, не гніть
Святих дерев, що знали новобранців.
Безвусі, юні, вічно молоді,
Ви клали голови за рідний Київ,
Скріпивши крок державницькій ході,
Вписавши подвиг у свободи вияв.

Яр Славутич

Богатирський епос

Їдуть у закутні Крути
Жваві юнацькі сотні,
Шляхом чернігівським чути
Лунко буяють пісні.
В співі бадьорім ожила
Слава борців золота –
Віра, надія і сила.
Пісня – присяга свята.

М.Оверкович

Додаток 4

Зі спогадів очевидців

Ігор Лоський. Крути

Переїзд відбувся весело. Центром загальної уваги був куток в одному з вагонів, де сиділи два студенти І. й К., що своїми безконечними анекдотами, грою на сопілці й співами розважали всіх. Потяг старався якомога менше затримуватись на станціях, аби оминати зайвих конфліктів з демобілізованими товаришами, які тисячами сиділи на станціях, чигаючи на проїзджаючі потяги. Через день після від'їзду з Києва було вирішено, що юнаки проїдуть далі на Бахмач, де лишився невеликий відділ на чолі зі старшиною Богданівського полку, тепер полковником С.Лощенком, а студентська сотня лишиться в Крутах і буде продовжувати військові справи. Але виявилось, що Бахмач уже зайнятий червоними, і що скоро можна їх сподіватися в Крутах. Отже, прийшлося всім розташуватись у Крутах. В станційному будинку помістився штаб

північно-західного фронту. Якщо пам'ять не зраджує, то було то коло двох сот юнаків, кілька десятків «вільних козаків» (головно старшин) і студентська сотня, здається, 116 чоловіка. Крім того, пара кулеметів й одна гармата згаданого Лощенка. Студентській сотні роздано по одній чи дві обойми з попередженням, аби поводитись обережно, бо ж багато було таких, що стріляти не вміли. Невтомний сотник Омельченко спромігся десь з місцевих військових складів роздобути трохи одягу – шинелі, гімнастюрки. На жаль, не вдалося дістати чобіт, а натомість видано було всім валянки, які на другий день під час відступу послужили безпосередньо причиною того, що кілька січовиків попало до полону. Всю сотню розбито на три частини – одна відійшла в розвідку, частина зайняла варти, а більшість послано рити окопи за кілометр від станції.

За суматохою незаметно пролетів день. Пізно увечері повернули ті, що рили окопи, і, як скошені, повалились на лавки спати. Залишився на ногах невеликий відділ, що мав нести охорону. Запізнена зима вступила нарешті в свої права. Стояла чудова морозна ніч, тишину лише інколи переривали далекі постріли. Але в станційному будинку було досить весело. Січовики, які стояли на варті, чули, як штаб, незважаючи на тяжке положення відтинку, веселився. Десь під ранок з бічної лінії залізниці надійшов потяг, наповнений «товарищами». У багатьох була зброя. Перше, до чого хотіли Січовики кинутись – це обеззброїти. Але «товариші» знайшли несподівано захист в українському штабі, який, мабуть під впливом алкогольних парів, розпорядився пропустити потяг на північ. Іншими словами, ворожі сили свідомо збільшено на кілька сот люда. Наступив роковий день бою. З самого ранку більша частина українського війська зайняла лінію окопів, яких двадцять чоловік залишено на стації, як прикриття. Українська лава розташувалась в той спосіб, що праворуч від залізничного тору лягли юнаки, ліворуч студентська сотня.

На самому ж торі стояла на платформі з паротягом єдина українська гармата і коло неї невтомний Лощенко, який взяв собі до допомоги одного із студентів. Десь коло 10-ї ранку з'явилися на обрії ворожі лави і в той же час більшовицька артилерія почала обстріл. Обстріл був досить інтенсивний, але в рівній мірі невдалий – стрільна лягали десь в полі. Натомість Лощенко стріляв

досить вдало. Добре відстрілювались юнаки. Гірше було з студентською сотнею. Не кажучи вже про те, що багато не вміло стріляти, невелику кількість набоїв швидко вистріляно і післано на стацію за набоями. Але виявилось, що на стації вже штабу не було, він сів на потяг і втік, але, що найгірше, з переляку причепив до свого паротягу вагони з амуніцією. Аж десь за Ніжином на другий день нагнали відступаючі недобитки студентів та юнаків штабний потяг.

Стан був розпучливий. Швидко мусили замовкнути українські кулемети, не маючи більше амуніції. А більшовики наступали все ближче, вже можна було розпізнати постаті матросів, тої краси й гордості революції, які йшли в першій лаві. Командування юнаків передало по лаві наказ відступати, але десь по дорозі той наказ переплутано, й студентська сотня почула, що треба наступати. Так що в той час, поки праве крило розпочало відступ, ліве рушило наперед. Можна собі уявити, що ворог скористувався з оголення правого крила й зайшов у тил студентській сотні. В той час смертельно поранено сотника Омельченка, що ще збільшило загальне безладдя. Студенти почали відступ. Ті, що були на крайньому лівому крилі, відступили, минаючи стацію, вже зайняту ворогом, й щасливо дібралися до свого ешелону, який стояв в пару кілометрів від стації. Та ж частина, що була ближче до залізничного тору, відступаючи, не знала, що станція вже зайнята, і була оточена. Побачивши це, студенти спробували пробитися, але то вже було неможливе. Кілька людей з них заколено багнетами під час тої невдалої атаки, більшість попала до полону. Щоправда, кілька з них могли б врятуватися, але на заваді стали згадані валянки – вони від снігу намокли, зробилися страшенно тяжкі, так що втікати в них не було змоги...

Так протягом одного дня рішилася доля студентської сотні. Залишаючи третину своїх товаришів вбитими і в полоні, відступала решта в напрямі на Київ. Відступ той тягнувся досить довго, по дорозі нищено залізничний тор, зривано мости і т. д. Найдовше затримались у Дарниці під Києвом. Лише коли стало ясно, що двіста з чимось юнаків і студентів, все одно не в силах зупинити наступу кількатисячного ворога, що з півночі й сходу наближається до Києва, – комендант юнаків, що перебрав команду також над студ. сотнею, наказав усім розійтися.

Аверкій Гончаренко. Бій під Крутами

Передні частини червоних, йдучи в зімкнутих колонах, очевидно, були певні нашої втечі, а зі станційної служби по апарату на їхні виклики ніхто їм не відповідав.

Тільки-но червоні наблизилась на віддаль стрілу, ми їх привітали сильним вогнем 4 сотень і 16 кулеметів. Щойно під прямими стрілами переходили вони в розстрільну, зазнаючи великих втрат у своїх рядах. Наступні частини уже з поїзда приймали бойовий порядок.

Таким чином, москалі зайняли фронтову лінію завдовжки в 5 кілометрів, маючи за собою свіжі резерви й прихильно настроєне населення.

А ми... 500 молодих вояків і 20 старшин. Одні вояки місячними боями перемучені, інші – військово невишколені. Розтягнені по лінії завдовжки в 3 кілометри, ми, в обороні зарання нашої державности, вступили в нерівний бій.

Коло год. 10 ранку приїхала на панцерці 1 гармата, коло неї сам-один сотник Лощенко. Хто його прислав – не знаю, але думаю, що це була його особиста ініціатива. Цей старшина, борючись з подиву гідною самопосвятою, вносив велике замішання своїми влучними стрілами в запілля червоних, і це зупиняло переможний марш Муравйова. Незабутню прислугу цього старшини вважаю за свій обов'язок тут підкреслити.

Коло год. 12-ої–1-ої почали червоні наступати на студентську сотню, але, вступивши в зону перехресного вогню, мусіли занехати свій замір; до цього їх змусила й поява на залізничній колії Чернігів–Крути сотні. Семирозна, що прикривав наше ліве крило. Але той більшовицький наступ був лише маскуванням, бо справжній наступ, як цього я й очікував, більшовики спрямували на оточення нашого правого крила, що дало б їм в руки ст. Крути, відтинала б нас від нашої бази та уможлиблювало б їм цілковите оточення наших сил. Для цієї операції вони мали аж надто достатні сили для маневрування. В цей момент я дістав повідомлення, що командир студентської сотні поручн. Омельченко ранений. Цю втрату болюче відчувалось, бо заступника його не було на місці. Та

про це довідався трохи пізніше; вільних же старшин у мене вже не було, бо половина вибула зі строю. Тут був би дуже придався штаб сотника Тимченка, що мав тепер у себе активних старшин. По 2 годинах наше оточення розпочалося дуже солідно, з застосуванням усіх тактикою вказаних правил.

Наша гармата, уставлена на платформі на лінії Крути–Бахмач, не могла під прямим кутом на схід протидіяти маневрові червоних.

Тоді використав я резерви. Введення в бій резерви, нашої останньої сотні, передрішало, як ще довго можна боронити наші позиції. Набагато численніша від нас сила противника прискорювала нам вирок, і тільки слабкий темп його наступу дав можливість дотягти бій до 9 год. вечора, коли-то настала темна, туманна ніч.

Михайло Михайлик. «День 29 січня 1918 року»

Щира завзята молодь пішла до Бахмача. Пішла захищати цей вузол, що відкривав дорогу на Україну. Бахмач уже був зайнятий ворогом. Ми мусили, може вже завтра, дати опір на Крутах, від якого залежало: здобути поновно Бахмач, або червоні підуть на Київ. Про це розмовляли ми – чотири розвідники, повертаючи до своїх. Про це думали і цим були переповнені серця юнаків і студентів, які сиділи в окопах. ...Через наші голови летіли стрільна з нашого і ворожого бронепотягів, свистіли кулі, а ми бігли. Наш бронепотяг почав маневрувати, бо ворог щохвилини міг збити його. Ворожі стрільна рвалися біля самого потягу, в якому були вже поранені. Ворожий бронепотяг підступав все ближче і ближче. Лише троє з нас повернулися, бо решта не могли добігти. Бронепотяг почав відходити.

Мені видно було три чорні густі лави матросів, які пішли в наступ. Спішилася сотня... Затріскотіли скоростріли, рушниці... Видно було, як падали на сніг чорні постаті матросів. Присувалися вони все ближче і ближче. У нас уже було багато ранених і сотня відходила до окопів, де були розміщені до бою всі наші сили і чекали з напруженням рішучого моменту... А він наближався. Ряди сірих і чорних постатей ішли у весь зріст. Змучена наша сотня пішла в резерву за рампу. З окопів затріскотіли до сорока наших скорострілів, рушниці трьох сотень юнаків та частини Студентського куреня. Падали вояки, за ними йшли нові, знову

падали і знову йшли, одні за другими... Наші окопи, станція і потяги засипалися ворожими стрільнями і кулями, але кріпко трималися наші... Посилали по набої до від'їхавших за півтори верстви потягів, вистрілювали їх, знову посилали...

Але грізні вістки: «Нема набоїв», «Псуються скоростріли» пролетіли по окопах. Тут чорні постаті знялися, крики «Ура!», «Слава!» Все перемішалось... Стріляли один одного... Облилися кров'ю багнети... Але вдесятеро більше ворогів перемогли. Почався швидкий, вже неорганізований відступ до потягів, а більшовики з криком «Ура!» кинулися до станції, яку охороняли 50 студентів, переважно ті, що не вмели стріляти. Вечоріло, коли зібралися майже всі вояки до потягів, які чекали і кожної хвили готові були рушити в напрямку Києва. Перевтомлені, всі спали у вагонах. На ранок, на станції Бобрик, де разом з відійшовшим зі ст. Гребінки кошем от. С.Петлюри, мали дати новий бій. Сюди прибігли з Ніжина, занятого червоноармійцями, два гімназисти і передали, що на Крутах у вчорашнім бою залишилося до 300 забитих більшовиків. Вони ж принесли страшну вістку про розстріл 46 студентів і милосердної сестри, захоплених до полону у Крутах. (Наведено з книги «Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіносценарій». К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. – 840 с.)

М.Грушевський, голова Української Центральної Ради

«Dulce et decorum pro patria mori! Солодко і гарно вмерти за отчизну» – каже латинський поет, поезії котрого були шкільною книжкою тих, котрих тепер ховаємо. Солодко і гарно! Се затямили вони – і не опустили тієї рідкої нагоди, яку давала їм нинішня велична хвиля відбудування нашої держави і охорони вільностей і прав нашого трудящого люду. Вони стали грудьми за свою батьківщину і мали щастя полягти головами в цій святій боротьбі.

Велике щастя згинути так, в боротьбі, а не дезертирами, не нейтральними, не замішаними в юрбі

страхополохами, що безплатними пасажирами силкуються прослизнути в нове царство української свободи. Велике щастя окупити своєю кров'ю забезпечення цієї свободи!

От у цій хвилі, коли провозяться їх домовини перед Центральною Радою, де протягом року кувалась українська державність, з фронтона її будинку здирають російського орла, ганебний знак російської власті над Україною, символ неволі, в котрій вона прожила двісті шістдесят з верхом літ. Видно, можливість його здерти не давалась даремно, видно, вона не могла пройти без жертв, її треба було купити кров'ю. І кров пролили ці молоді герої, котрих ми нині проводжаємо! Вони щасливі, що могли купити своєю кров'ю такі вартості своєму народові! Батьки, брати, сестри тих, котрих ми сьогодні ховаємо! Стримайте сльози, що котяться з ваших очей, як стримую я. Бо ж ті, котрих ви ховаєте, доступили найвищого щастя – вмерти за отчизну! їх слава і вдячна пам'ять про них житиме з нашою свободою разом, серед народу нашого однині і довіку! *(Промова біля Центральної Ради під час похорону героїв Крут 19 березня 1918 року).*

З М І С Т

На шляху до легенди.	2
Славнозвісний бій	7
На Аскольдовій могилі поховали їх.	18
Виникнення міфу.	20
Кути в мистецтві	25
Література.	31
Додатки.	34

